

Kıpçak Dillerindeki Ön Ses *D*- Üzerine Düşünceler *Remarks on Initial D- in Kipchak Languages*

E. Schütz*

Çev. Musa Salan**

1. Çağdaş Kıpçak dillerinin çoğunluğunda pek çok ön ses *d*-'li sözcük bulunmaktadır. Genel Türkçenin ortak çizgisinden ayrılan bu özellik, Kıpçak dillerinin fonetiği üzerinde çalışan bilim adamlarının ilgisini çeken bir mevzu olagelmıştır. Bu özelliğin en açık izahı, ön ses *d*-'li sözcüklerin Oğuz dillerinden alıntı oluşu gibi gözükmetedir.

Tarihî verilere bakılırsa Türk dillerinin bu iki grubu her zaman birbiriyle komşu olmuş ve batıdaki bölgeleri fethetmeden önce (Selçuklular güneybatıya, Kıpçak kabileleri ise Deşt-i Kıpçak'a yönelmiştir.) Aral Denizi'nin doğu ve batı kıyılarında yaşamıştı.

Dilbilimsel olarak ortaya koyulan en uzun soluklu ve en güçlü etki, Osmanlılar tarafından, Selçuklular döneminden başlayarak müteakip yüzyıllarca komşu kabileler ve Altın Ordu devletini teşkil eden unsurlar üzerinde gerçekleştirilmiş; hatta bu etki, Mısır'da bu ilişkili dillerin ilginç bir şekilde kaynaşması ile sonuçlanmıştır.

Söz konusu etki, Altın Ordu devletinin çöküşünden sonra halefler üzerinde de devam etmiştir. Kırım'ın Türkler tarafından fethinden sonra yarımadaının Kıpçak kabileleri doğrudan doğruya Osmanlı'nın etkisi altına girmiştir. Osmanlı Türkçesi komşu diyalektlerin içine doğru bir seyir izlemiş ve zamanla daha ileri giderek kuzeye doğru yayılmıştır.

Dolayısıyla, bu diyalektlerdeki Osmanlı Türkçesine has özellikler tarihî temas ile de desteklenmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı Türkçesi dışında, Oğuz grubunda yer alan diğer Türk dilleri de öteki Kıpçak dilleri ile temas hâlinde olmuştur. Örneğin; Kumukça pek çok Oğuz özelliğini Azericeye borçludur. Karakalpakçanın güneybatı diyalektleri de pek çok Türkmen özelliği göstermektedir. Kısacası, Oğuz etkisi taşımak Kıpçak dillerinin ortak bir özelliğidir; fakat bu etkinin tarihsel olarak ne kadar eskiye dayanıp, ne kadar derinleştiği

* Edmund Schütz, "Remarks on Initial D- in Kipchak Languages", *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXV, 1972, 369-381.

** Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. musasalan@yahoo.com.

konusu hâlâ tartışmaya açıktır.

2. G. Doerfer, Kırım diyalektlerinin karakteristiğini çıkarırken iyi temellendirdiği “Osmanlı Türkçesi formları hatırı sayılır ölçüde ilerlemiş ve seyrek olarak Nogaycada bile kendini göstermiştir.” iddiası ile Osmanlı Türkçesinin etkisine vurgu yapmıştır.¹Bu düşünce, makalemizin konusu olan ön ses *d-* ile de örtüşür.

Fundamenta, ele alınan her bir dilin ana hatlarıyla tanımlandığı toparlayıcı bir çalışmadır. Bundan dolayıdır ki, yazarlar çoğunlukla tarihsel dilbilimin meselelerini tartışacak kadar bir alana sahip olmamıştır. Örneğin; Pritsak, Karay-Balkar için ikinci derecede önem arz eden bu konuyu genişletememiş, sadece ön seste *d-* barındıran birkaç örnekten bahsetmiştir: *de-*, *dön-*, *dört*, *doğuz*.²

K. Thomsen, Kazan ve Sibiryaya Tatar dillerindeki ön ses *d-* konusundan kısaca bahsetmiştir (*dürt*, *dinez*).³Aynı belirli alan Başkurtçadaki sınırlı sayıdaki örnekler için J. Benzing tarafından işgal edilmiştir: *dürt*, *darı*, *dunığ*, *dinğeğ*, *dut*.⁴ Daha başka örnekler, hiçbir açıklama olmaksızın, N. K. Dmitriyev tarafından da sunulmuştur.⁵ Kumukçadaki *d-* ile birlikte, benzer Tatarca örnekleri değerlendirmek, J. Benzing’i, bu sözcükleri Güneybatı Türkçesinden “biraz problematik” ödünclemeler olarak görmeye sevk etmiştir.⁶

Kıpçak dillerindeki tonlu ön seslerin “sınırlı belirirşleri” meselesi çok zaman önce K. Menges’in merakını celp etmiş, aralıklar ile ilk kez Karakalpak Gramerinde, ardından Güney Sibiryaya dilleri ile ilgili monografisinde ve daha sonra Aral-Hazar grubuyla ilgili önemli makalesinde bu meseleyi incelemeye koyulmuştur.⁷ Onu bu ilgi çekici meseleye iten esas etken ise, Oğuzca tonlu ön seslerin Ana Türkçe ve Altayca olarak değerlendirilmesi gerektiği ile ilgili düşüncesi idi.⁸

Çıkarım dizisinin son halkası, onun Türk dilleri ve halkları ile alakalı kitabında sunulmuştur. Buna göre, Menges; Karagas ve Tuvaca temeli üzerinde, Oğuzcadakilere de bağlayarak, *d-* ve *g-*’nin Ana Türkçedeki olası mevcudiyeti ile ilgili teorisini kurmuştur.⁹

Menges’in teorisindeki mevcut problemimizle de bağlantılı olan ilginç taraf, düşüncelerini geliştirirken –Oğuzcanın tonlu ön sesleri yanında– Kıpçak

1 *PhTF* I, 378.

2 a.g.e., 350.

3 a.g.e., 413.

4 a.g.e., 426.

5 *Grammatika başkirskogo jazyka*, 1943, 30.

6 *PhTF* I, 396.

7 *Qaraqalpaq Grammar*, 1947, 33-36; CAJ I, 114, 120, IV, 99.

8 *PhTF* I, 451.

9 *The Turkic Languages and Peoples* (Ural-Alt. Bibl. XV), 86. Şimdilik bu merak uyandırıcı teori hakkında daha fazla detay vermek istemiyorum.

dillerindeki bu sınırlı belirişlerde katalizörlerin hep söz konusu olduğunu göstermiş; ancak bunları Ana Türkçeye bağlamamış olmasıdır. Kendisi, bu ön seslerin büyük bir bölümünün komşu Oğuz dillerinden kaynaklanan etki ile, diğerlerinin ise iç dönüşüm ile açıklanabileceği görüşündeydi.

3.1. Bu problem hem artzamanlı hem de eşzamanlı olarak ele alınabilir ve alınmalıdır. Söz konusu problem ile ilgili çalışmamızda Kaşgarlı'nın müşahedesini dikkate almak uygun değildir; zira bırakın karşılıklı teması, dilbilimsel akrabalık için kullandığı terimler ve hatta mevzubahis dilin tam tayini için bile hiç tatmin edici değildir.¹⁰

3.2. Bizim esas bilgi kaynağımız, her zaman olduğu gibi, Codex Cumanicus'tur. Ön ses *d*- için ona bakılırsa, bugünkü zengin söz varlığının izini değil, sadece küçük bir sözcük grubunu görebiliriz: *-da*, *dağ* (*dagen*), *degr* (*deyri*), *dein*, *de-*, *deul* (*devl*).¹¹

Bu mesele hususunda danışılacak diğer önemli kayıtlar 16. ve 17. yüzyılda Ermeniler tarafından konuşulan Kıpçakçaya aittir.¹²Bu edebi kayıtlar, ciddi bir farklılık olmaksızın çoğunlukla tek tip bir diyalekti gösterdikleri için, yeterince takdir edilmemişlerdir. Ancak şu göz önünde bulundurulmalıdır ki, bunlar Codex Cumanicus'tan çok da uzak olmayan zengin bir söz hazinesini içermektedir, yani ön ses *d*- barındıran sözcükler hemen hemen CC'dekiler ile aynıdır: *-da²*, *dayı* (*dayın*, *dayıda*), *dek* (*dera*, *diñra*, *diyin*), *de-*, *dugul/tugul*, *-dur/-tur*, *dort*.¹³

14. yüzyıl Kuman dili için başka bir rezerv dil, şu ön ses *d*-'li örnekler ile Karaimcedir: *-da*, *dayı*, *d'ejiñ*, *d'e'ra*, *d'ort*, ama *t'uvul*.¹⁴

Fakat bu dil olayı Kıpçak sahası ile sınırlandırılmaz. Eğer Orta dönem Doğu Türkçesine bakılırsa, ilk dönem Çağataycada da neredeyse aynı örnekler bulunabilir: *-da*, *dayı*, *-dur/-durur*, *degrü*, *değin*, *deginçä*, *degünçä*, *degül*, *de-*. Ön ses *t*-'li şekillerin belirışı edebî geleneğin kendini tekrar etmesi ile ilgili gözükmektedir: *tegrü*, *teğürä* ve benzeşmeye uğramış *-tur/-turur* biçimlerdir.¹⁵

Oğuz söz varlığı bir yana bırakılırsa, Orta Çağ edebi eserlerinin ortak tanıklığına göre, bunlar Doğu ve Batı Orta Türkçedeki ön ses *d*-'li tek örneği.

4. Bu dilbilimsel hadisenin izini sürmek için sözcükleri teker teker ele almak gerekir.

10 *KCsA I/1*, 39; *Drevnetjurskij slovar*, 644-648; vd.

11 *Komanisches Wörterbuch*, 79-83; Gabain: *PhTF I*, 53.

12 Clauson tarafından kısa bir zaman önce ortaya sürülen düşünceye göre bu Ermeni-Kıpçakları, *Monofizitizm* mezhebine intisap eden Kıpçaklardır (*RO XXXIV*, No. 2. 7-13).

13 Bk. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle...* 100; J. Deny, *L'Arméno-Coman et les "Ephémérides" de Kamieniec (1604-1613)*, 1957. 49-50; E. Tryjarski, *Dictionnaire Arméno-kiptchak*, I/1. 1968. 202-4, 207-8, 214, 218-9; Schütz, *Armeno-kiptschakische Ehekontrakte und Testamente*, AOH XXIV, 287, vd.

14 T. Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, 180, 271.

15 J. Eckmann, *Chagatay Manual*, 44-45, 125, 182.

4. 1. Bütün Türk dillerinde bulunan enklitik *-da²/-ta²* Eski Türkçeye kadar izlenebilmektedir. Bu enklitik, etimolojik olarak “daha” manasındaki derece zarfı ve *ança-ta^{qı}* “ayrıca” birleşiminde tamamlayıcı parça olarak Orhun yazıtları¹⁶ ile Eski Uygurcada tanıklanan zarf ve tamamlayıcı unsur *ta^{qı}*’ya dayanmaktadır.

ta^{qı}, esasında *ta^q*- “birbirine tutturmak, eklemek” fiilinin zarf-fiil şekli, aynı zamanda son çekim edatı ve bağlaca dönüşen pek çok zarf ile aynı türde idi.¹⁷

ta^{qı} > *dayı*, orijinal anlamı olan “daha, ayrıca”yı şimdiye kadar korudu; fakat sadece sözcüklerin değil, cümlelerin de bağlamını zenginleştiren karakterinden ötürü bağlaç olma rolünü benimsedi. Bağlaçlık işlevine doğru ilerleyen bu yavaş dönüşümün, Eski Türkçe edebî eserlerinden başlayarak bugüne dek oluşageldiği görülebilir. Türkçedeki orijinal yapı esas olarak iki denk sözcük ve hiçbir bağlaç almayan iki eş güdümlü cümlenin yan yana gelişi ile teşkil ediliyordu. Köktürkçedeki bağlaç kıtlığı Eski Uygurcada da kendini hissettirmekteydi; ancak hemen sonra ciddi bir değişim meydana geldi. İslam’ın benimsenişi ile, Türk nesri ciddi anlamda Arapçanın etkisi altına girmiş, Türk şiirindeki Farsça etkisi ise çok daha büyük olmuştu. *Kutad^gu Bilig*, okunduğunda bağlaç olan *häm*’in pek çok kez kullanımı ile karşılaşılır; buna karşılık sadece cümle öğelerini bağlayan *birlä*’nin kullanımı ise gayet seyrek. *ta^{qı}* ise vurgulu birleşik cümleleri başlatmak üzere sadece birkaç kez kendini gösterir. Aynı sentaktik yapı Çağatay Türkçesinde de mevcuttur.¹⁸

Bağlaç kıtlığı halk edebiyatı ürünlerinde de dikkat çekici düzeyde idi. Tek farklılık baskın tercih olarak Farsça *häm* veya Arapça *vä*, *ü*’nun kullanılması idi. Hatta modern halk şiiri de benzer bir tablo sunmaktadır. Örneğin; Kumuk metinlerinden oluşan bir koleksiyonda, *häm* birleşik cümleler için yaygın bağlaç olarak kullanılırken; “ayrıca” anlamı ile *ta^{qı}* yalnızca üç kez ve enklitik *-da²/-ta²* da çoğunlukla “ayrıca, dahi” anlamı ile karşımıza çıkar.¹⁹

Bu doğrultudaki gelişiminin bir muadili Memlûk-Kıpçak edebiyatında görülmektedir. *Gülistan*’ın Kıpçakça çevirisi içerdiği çok sayıdaki Arapça ve Farsça söz varlığının yanında “ve, dahi, de/da, ayrıca” anlamlarıyla *dayi*’nin çok geniş kullanımına da sahiptir.²⁰ Bu durumda onun bu yoğun kullanımını Oğuz etkisine atfetmek kaçınılmaz hâle gelir.

dayi ve enklitik *-da* formu arasındaki geçiş örnekleri edebî eserlerde bu-

16 Gabain, *Alttürkische Grammatik*, 173-74; DTS 536; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, 160, 169.

17 Bang, *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, ABAW, 1917. *Phil.-hist. Kl. No. 6.* 44-46; ay., *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen*, II., SBAW, 1917, 924; Deny, *Grammaire de la langue turque*, 265-72; Räsänen, MTS 236, vd.

18 Eckmann, a.g.e., 200.

19 KS: XIII, 129.

20 Bodrogligeti, *A fourteenth century Turkic Translation of Sa'di's Gulistan*, 241 ve muhtelif yerlerde.

lanmadığı için (örneğin, *tägi* > *teg/tek* > *deg/dek*'te olduğu gibi), iki aşama arasında bir atlama olduğu varsayımı cazip gelebilir. Düşünülebilir ki, Farsçanın etkisi altındaki süreçte, pek çok birleşik bağlacın ikinci unsurunun *ki* olması konuşurlara, *taqi*'nin da aynı şekilde birleşik bir bağlaç olduğunu hissini vermiş, yani Farsça bağlaç *tā ki* “-*dAn* beri, -*A* kadar, hemen o anda”²¹ böyle bir çıkarıma zemin hazırlamış olabilir.

Bununla birlikte söz konusu enklitiğin kısa formu daralma ile açıklanabilir. Özellikle Osmanlı Türkçesinde de tanıklandığı üzere, orijinal tonsuz ünsüz *q* > *γ* > *h* şeklinde bir zayıflama sürecini izlemiştir. Bu tarz daralmış şekiller pek çok Türk dilinde mevcuttur: Kırgızca ve Koybalcada *-dā*; Kırım Tatarcası *daa*; Gagauzca *dā* büyük ihtimalle doğrudan doğruya Türkçe *daha*'dan gelmiştir.

Bu enklitiğin dönüşümündeki sıra dışı evre Ermeni Kıpçakçasındaki bağımsız *da* formu idi; fakat bu, çevredeki Slav halkın etkisinden kaynaklanmaktaydı. Aynı enklitiğin gelişimindeki enteresan taraf da orijinal sözcüğün Türk dillerinin pek çoğunda yaşıyor olması idi. Bu çifte mevcudiyet büyük olasılıkla anlamdaki çatallanmadan ("ayrıca", "yanı sıra" > "dahi", "de/da") ileri gelmekteydi ki, bu ikilik *dayīda* formu ile pekiştirilmiştir.²²

Ön ses *d*- konusunda ise, bu enklitik bütün Türk dillerinde hem ünlüsü ile hem de ünsüzü ile benzeşmeye uğramıştır: *-da/-ta*, *-de/-te*. Bununla birlikte uzun form bir enklitiğe dönüşmemiş ve Kıpçak dillerinin pek çoğunda (Kazan Tatarcası, Başkurtça, Nogayca, Kırgızca vd.) ön ses *t*- (*taγi*) korunmuştur; dolayısıyla Çağatayca ve diğerlerindeki ön ses *d*-’li’ biçimler büyük ihtimalle Oğuz etkisinin bir sonucu olarak görülmelidir.

4. 2. Son çekim edatı *deg/dek*'in kaynağı Eski Türkçedeki *tägi* zarf-fiiline uzanmaktadır ki, bu da *täg*- “erişmek, ulaşmak” fiilinden türetilmiştir. Zarf-fiil ile son çekim edatı arasında duran bu sözcüğün pek çok örneğini Orhun yazıtlarında bulmak mümkün ve örneğin, *qadırqan yişqa tägi* (KT D2) söz öbeği “Kadırkan Dağlarına kadar” şeklinde çevrilebildiği gibi “Kadırkan Dağlarına erişerek/ulaşarak” şeklinde de çevrilebilir.²³ Aynı biçim ve kullanıma Rabyūzī’de rastlanacaktır: *bataryā tägi* “Batıya kadar”²⁴, vd.²⁵

Aşınmış olan varyant XIV. yüzyılın başlarında yaygın kullanıma geçtiğinden, orijinal formun canlılığı, büyük olasılıkla edebî gelenek sayesinde olmuştur.

Türetilmiş biçimleri görülmesine rağmen, kök form *deg*'e Codex

21 Eckmann, a.g.e., 145, 185, 208.

22 Ermeni Kıpçakçası *Tora Bitiki*'nde çok yaygındır bk. *RO* XXI, 160r5, 163v20, 22, 164r6, 13, 165v4, 166v8, 17, 167r16, 167v8 vd.

23 Tekin, a.g.e., 166-167, ve sözlük bölümü 378-379. Eski Uygur Türkçesi; *ATGr*; 166.

24 Bu kısım orijinalinde Almanca “bis zum Westen” olarak verilmiştir (ç.n.).

25 J. Schinkewitsch, *Rabyūzīs Syntax*, *MSOS* 2. XXIX, 150.

Cumanicus'ta rastlanmaz; ancak sınırlayıcı son çekim edatının aşınmış şekli, türetilmiş varyantları ile birlikte Ermeni Kıpçakçasında yaygın olarak kullanılmıştır.²⁶

Çağdaş Türk dillerine bakacak olursak; Osmanlı Türkçesinin ağızlarında²⁷ ve Özbekçede rastlanan (*dek*)²⁸ sözcük diğer Türk dillerinde ise, Kazakça, Karakalpak vd.'de olduğu gibi ileri bir fonetik gelişim göstererek *-day/-dey* olmuştur.

Bununla birlikte türetilmiş biçimler daha geniş bir tanınırlığa sahip olmuşlardır. Kök form yalnızca bir gövdeye değil, aynı zamanda ettirgen biçim *tägir-* (*teğür-*)'e de hizmet etmiştir. Zarf-fiil **teğiri*, CC'de *değri* olarak temsil edilmiştir.

Yuvarlak ünlü taşıyan başka bir varyant Harezmi döneminde (Örneğin; *Kısâsü'l-Enbiyâ*'da, *Gülistân*'ın Kıpçak tercümesinde, *Muînü'l-Mürîd* ve Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'inde)²⁹ yaygınlık kazanmıştır: **täğirü > täğrü*.

Orta dönem Doğu Türkçesinden bir miras olan ön ses *t-*'nin yanında, Çağataycada artan bir sıklıkla ön ses *d-* ile karşılaşmaktayız: *qulaqqa teğürä* "kulağa dek", *qiyâmat bazmîğa teğrü* "kıyamet meclisine dek", *tañğa değrü* "şafağa dek".³⁰(Çağdaş Kıpçakçanın örnekleri her zaman *-i* eki iledir: Karaçay *deri ~ dericin*, Balkar *deyri ~ deyir > yeri ~ yer*.³¹)

-i, *-ü* zarf-fiilinin yanında *-a*, *-ä* de tarihî Kıpçakçada görülmektedir: Ermeni Kıpçak kayıtlarında **teğirä > *tiyrä > dirä*.³² Çağdaş varyantlar Budagov'ca alıntılanmıştır: *tigrä, tirä*. Aynı ek Kırgızcada *deyre*'dir. Daralmış bir şekil Abakan bölgesinde *tärä* olarak karşımıza çıkar. Tarihî biçimin tam karşılığı Karaimcedeki *d'era*'dir. Problem teşkil eden örnek ise Ermeni Kıpçakçasındaki *diğra > dinra*'dir. Süreksiz seslerin genizsileşmesi yansıma fiillere has bir fonetik özelliktir;³³ ancak eldeki bu biçim büyük ihtimalle kardeş son çekim edatı *soğra*'nın etkisi altında kalmıştı.

Sınırlama belirten edatlar arasında rağbet gören bir edat da türemiş biçim olan *tegin < degin > diyin* idi. Aynı fiilden *-in* eki ile oluşturulan zarf-fiil *deyin* türemiş biçimler arasında en uzun ömürlüsü gibi görünmektedir. Bu son çekim edatının Kıpçakçadaki en eski örneği Codex Cumanicus'taki *dein*'dir. Ermeni

26 Deny, *Ephem.*, 49; Tryjarski, *Dict.* 207, vd.

27 Deny, *Gramm.* 612-614.

28 A. N. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka*, 285.

29 Schinkewitsch, a.g.e., 150; Bodrogligeti, *Gülistan*, 399; A. Zajaczkowski, *Najstarsza wersja turecka Husräv u Şirin Qutba*, 17.

30 Eckmann, *Chagatay Manual*, 125; Eckmann, "Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache", *N. Poppe Armağanı*, 58.

31 *PhTF* I, 358.

32 Deny, *Ephem.*, 49; Deny-Tryjarski, *Hikar*, 30; Tryjarski, *Dict.*, 210; *RO* XXI, 181r2, 210r21 vd. Hrunin, *Dokumenty na polovekom jazyke*, 391; Schütz, "Ehekontrakte", *AOH* XXIV, 287 vd.

33 Krş. Bang, *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, 2. *Über einige schallnachahmende Verba*, 22 ve müteakip sayfalar.

Kıpçak metinlerinde zengin bir kullanımı olan bu edat, diğer Kıpçak dillerinde de aynı derecede popüler olmuştur: Kazakça, Karakalpakça ve Nogaycada *deyin*; Trakay Karaimcesinde *d'ejin*.³⁴

Güneybatı sahasında da, Eski Osmanlıcadan itibaren çok yaygındı: *deyin* > *diyın*.³⁵ -ča ekini almış *täginčä* ~ *tiginč* (*tëginč*) ise (örneğin; Rabyüzî'deki *ol künkä teginč* "o güne dek") daha sonraları metinlerde görülmez.³⁶

Enklitikler hakkındaki genel kanaat, en kısa şeklin en kalıcı olduğu yönündedir; ancak bu örnek istisnadır; zira yukarıda da zikredildiği üzere, daha kısa olan *deg/dek* biçimi Türk dillerinin çok azında ortaya çıkmaktadır. Bu durum, büyük olasılıkla, onun kayboluşunda rol oynayan *-deg* benzetme edatı ile olan eş seslilikten kaynaklanıyordu.

4.3. Eski Türkçeden günümüze değin, Türkçe sentaksın en karakteristik özelliği her zaman konuşma dili ile eş güdümlü olma tercihi olmuştur. Doğrudan anlatım; algılama, düşünme ve konuşma fiilleri (*verbum sentiendi*, *cogitandi*, *dicendi*) taşıyan ana cümle ile sıralanırdı. Başlangıçta, gelişiminin ilk aşamasında açılışı ve daha sonra kapanışı yöneten tek bir fiil (*verbum regens*) yeterli oluyordu. Sonraki aşamada büyük ihtimalle dış tesir ile bir zarf-fiil ve bitimli bir fiilden oluşan gereksiz bir öncü terkiplerle belirlenmeye başladı. Bu tip kalıplaşmış terkipler erken dönemlerde, tabii ki, pek çok doğrudan anlatım içeren masallarda bulunabilir. Örneğin; Eski Uygur metinlerinde,

inčä tip tidi . . . (alıntı) . . . *tip* 271^{1,4}

tip ötünti . . . (alıntı) . . . *tip* 271^{6,12}

inčä tip kiginč birti . . . (alıntı) . . . *tip tidi* 271²⁶İ272^{1,37}

tip kalıbı böyle bir bağlamda o kadar sık kullanıldı ki, bir çeşit alıntı gösterici hâlini aldı. Bu yapıya, ayrıca çeşitli tiplerin bağlama görevine geçtiği durumlarda da başvuruldu.³⁸

Başlatıcı fiil ve kapanış kalıbının fazladan kullanımı Kazan Tatarcasında tamamen korunmuştur:

. . . *äjtte dej* (alıntı) *dide dej* (veya sadece: *dip*)

34 *PhTFI*, 467; Räsänen, *MTS*, 138, vd.; Kowalski, a.g.e., 180.

35 Zajáčzkowski, *Vieux osm.* II, 18; Deny, *Gramm.*, 163.

36 S. E. Malov, *Pamjatniki drevnetjurskoj pišmennosti*, 325¹⁰ ve diğerleri için *DTS*, 548.

37 Gabain, *ATGr Gr.* (The Hungry Tigress).

38 bk. Orhon Yazıtlarında *tip* ve *tiyin* kullanımı: Tekin, a.g.e., 171, 172 ve Eski Uygurcada: Gabain, *ATGr.*, 192-193, 179, 142 (ê'li transliterasyon yerine i'li olanı sürdürüyorum, yani *tip - tēp*.) *tip/dep/dejü/dej* kalıbının renkli kullanımı farklı çağdaş dillerde tamamiyle karakterize edilmiştir: Türkçe: Deny, *Gramm.*, 915-918; Kononov, *Gramm. sovr. tureckogo lit. jazyka*, 540-544; Özbekçe: Kononov, *Gramm. sovr. uzbekskogo lit. jaz.*, 421-22; Kumukça: N. K. Dmitriev, *Stroj tjurkich jazykov*, 392; Kazan Tatarcası: Bálint, *Kazáni-tatár nyelvtan*, 152-158, vd.

. . . *soragan dej* (alıntı) *digän dej* . . .³⁹

Bu örnekte öykücü, söz konusu kalıbı tekrar ederek var olan veya kurgusal bir kimseye defaten göndermede bulunarak, öyküsünün gerçekliğini artırmayı dilemiştir.

Ön ses *d-*'nin kaynağına ulaşmak üzere söz dizimi tersine çevrilirse (yani *dide dej*'deki gibi olursa), geçmiş zaman kipi pek çok kullanımda ünlü ile bittiği için bu söz dizimi bize kesin bir delil sunacak ve hatta *-ken* kip eki kullanılsa bile, sondaki akıcı yine iki unsurun kesişiminde bir *sandhi D-* oluşmasına yardım edecektir.⁴⁰ Tabii ki, tonsuz bir ünsüzü takip ettiği hâllerde, *tep* korunmuştur. Ancak istatistikî bir inceleme sıklık eğilimini gösterebilir. Örneğin; Karaçay halk edebiyatı metinlerinden aldığım 34 sayfa üzerinde yaptığım inceleme bana 126 : 31 gibi bir oran vererek tonlu ön sesin dört katı oranındaki üstünlüğünü gösterdi.⁴¹ Fakat doğrudan anlatımı sonlandıran kalıbın her hâlûkârda vurgusunu yitireceği ve yumuşak bir ünsüze döneceği için, *tip tidi* kalıbı da aynı doğrultudaki gelişimi izleyecektir. Çok sık kullanılan *Dep* kalıbı, bütün modelin *de-*'ye dönmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla ön ses neredeyse bütün Türk dillerinde kesin bir şekilde tonlulaşmıştır.⁴²

4. 4. Türk dillerinde enklitik oluşumunun en iyi örneği bildirme eki *-dur* idi. *tur-* fiili ve onun “ayakta durmak, kalmak vd.” anlamları Eski Uygurcada ayrıca mevcudiyeti de ifade ediyordu. Yardımcı fiil olarak çeşitli zarf-fiillerle bağlandı ve tasviri fiiller oluşturmak üzere kullanıldı.⁴³

Kaşgarlı ile öne çıkan Karahanlı döneminde, bu fiil çoğunlukla esas fiil gibi de davrandı; ama temel anlamı yavaş yavaş kayboluyordu ve yardımcı fiil olarak kullanımında devam eden kalıcı eylemleri veya sürüp giden durumları tasvir etmek üzere hizmet ediyordu. *Kutadgu Bilig*'de ise fiilin geniş zaman çekimindeki formu hece düşmesi sonucu çoktan *tur-*'a kısaltılmıştı.

Harezmi ve ilk dönem Çağatay Türkçesindeki *turur* > *tur*'un yanında, Kıpçak sahasında ayrıca *durur* > *dur* formu da görülmeye başlamıştı.

4. 5. *tägül* isim cümlesinde yüklemi olumsuz kılmaya hizmet eder.⁴⁴En eski örneği Kül Tegin yazıtındaki bir pasajda bulunmaktadır: (1 G6) *biriyä çoyay yiš, tögültün (G7) yazı qonayin tisär* “eğer Çogay dağlarında yerleşmek istersen. . .”. Bu pasajın ikinci kısmı iki farklı şekilde yorumlanmıştır. Kimi bilim

39 Bálint, *Kazáni-tatár szövegek és fordítás*, 23-64 ve muhtelif yerde.

40 Türkiye dilbiliminde kullanılmayan bu terimi kısaca tanımlamak gerekirse, sözcük içinde (yani ekleşme sınırlarında) veya ulanma sonucu iç ses durumuna gelen seslerde ilerleyici veya gerileyici fonetik değişmelerin tamamı bu terimle karşılanmaktadır. Yazar ise burada sözcük dışı örnekler için, yani ulanma sonucu iç ses durumuna gelmiş örnekler için bu terime başvurmuştur (ç.n.).

41 KSz, X, 270-34.

42 Güney Sibiryâ dillerinin tonsuz ön sesleri dahil, *PhTF* I, 451; *CAJ* I, 114

43 Gabain, a.g.e., 131-2; *DTS* 586.

44 Räsänen, *MTS*, 233; etimoloji için: Deny, *Gramm.*, 283; Kononov, *Sovetskoe Vostokvedenie*, VI, 98-100.

adamlarınca bu bir yer adı olarak düşünülmüş ve öyle tercüme edilmiştir: “ve güneydeki Tögültün Ovasında”. Diğerlerince ise *yış tügül-tin* olumsuzluk olarak yorumlanmıştır: “ormanlık bölgede değil”.⁴⁵

tägül'ün, hatta *tügül*'ün, bu kısıtlı belirişi tamamıyla beklenmedik ve asırlarca başka bir örneğine daha rastlanmadığı için de söz konusu sözcüğü olumsuzluk unsuru olarak okumak gayet şüphelidir. *tägül*'e Orta dönem Doğu Türkçesinde de rastlanmaz.⁴⁶

İlk kesin kanıt, *tägül*'ün Guzlar tarafından kullanıldığını ileri süren Kaşgarlı'dan gelmiştir.⁴⁷

Sözcüğün sonraki sürecine gelirse, Güneybatı ve Kuzeybatı Türk dillerinde isimleri olumsuz kılan standart bir unsur olagelmıştır. Ön ses, Oğuz grubunda, tabii ki, her zaman *d-*'dir: Osm. T. *dägil*, *değil*, Azerice *deyil* ve daralmış formlar olarak Türkmençe *däl* ile Gagauzca *däl*.⁴⁸

Bu unsur, ön ses açısından Memlûk-Kıpçak Türkçesinin edebî kayıtlarındaki benzerlik gösterir. Örneğin; *dägül* ile Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistan* tercümesinde ve 185v sayfasının kenarına karalanmış halk şarkısında *dögül*, *dögäl*, vd. olarak karşılaşıyoruz.⁴⁹

Fakat Orta dönem Türkçesinin Kıpçak grubunda da, örneğin Codex Cumanicus'taki *deul*, *devl* sözcüklerinde ön ses *d-* korunmuştur. Bununla birlikte, Ermeni Kıpçakçası ön seste hem *t-* hem de *d-*'yi ihtiva ederek bir kesinlik göstermez: *tugul*, *dugul*, *tügül*, *tigul*, *tiyul*.⁵⁰ Kamenets vakayinamesinde ön ses istisnasız biçimde *d-*'dir; ancak *Tora Bitiki*'nin girişinde *tugul* ile *dugul*'un temsili eşit düzeydedir. Ön ses *d-*'li şekiller daha ziyade son sesi tonlu olan sözcüklerin ardından, ön ses *t-*'li şekiller ise “:” (iki nokta üst üste) veya “;” (noktalı virgül)'den sonra belirmiştir.⁵¹

Ermeni Kıpçakçasının modern temsilcisi olan Karaimcede ön ses çoğunlukla *t-*'dir: *t'ubul* (Trakay), *tiwil* (Haliç). Yalnız, Haliç diyalektinde ön ses *d-* de temsil edilmektedir: *diwil*.⁵²

Çağdaş Kıpçak dillerinde denge tonsuz ön ses lehinedir: *tügel*, *tögöl* (Tartarca), *tügäl* (Başkurtça), *tül* ~ *tüyül*/*tügül* ~ *tüyül* > *tül* (Karaçay-Balkar), *tugul* (Kumukça), *tuwul*, *duwul* (Nogayca). Kazakça ve Kırgızcada *ärmäs*'in yanında *tügäl* de görülür. Karakalpakçada da aynı şekilde ikincil olarak *tüwel* biçimine

45 Tekin, a.g.e., 231, 262; Malov, *Pamjatniki*, 34 vd.

46 Rabyüzî'deki tek örnek Brockelmann tarafından zikredilmiştir, *Osttürkische Grammatik*, 188; ancak bu örnek Schinkewitch'de yoktur, a.g.e. II. 136.

47 Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, 201.

48 Deny, *Gramm.*, 283; *PhTF* I, 206, 212, 302, 312, 268.

49 Bodrogligeti, a.g.e., 242, 18. Muhtemel bir *dügül* okuyuşu çağdaş Kıpçakdaki biçimi sağlayacaktır.

50 *Ephem.*, 76. Son iki biçime rastlamadım.

51 Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle*, 100.

52 *PhTF* I, 334.

rastlanır.

Kırım Tatarcasındaki pek çok şekil farklı diyalektlerden alınmıştır: *dägil*, *diil*, *däyil*; *dügül*, *tügül*, *tuə* ~ *tuəl*. Bunlardan ön ses *d*-'li olanları yarımadanın güneyinde bulunan Osmanlı nüfusunun etkisine maruz kalmış diyalektlere ait gibi gözükmektedir.

Mevzubahis ön sesin kaynağını aydınlatmak için Doğu grubuna dönmemiz gerekir. Orta Çağ'a ait kayıtlar ipuçlarını güçlendirir. Yukarıda görüldüğü üzere, *dägül/tügül* olumsuzluk için standart edebî form değildir. Durum Çağataycada da aynıdır; olumsuzluk edatı bu dönemde de *ermäs* idi; ancak Nevâ'î'den önceki şairler kimi zaman *degül* veya *degül dur*'u da kullanmışlardır. J. Eckmann, bunu Oğuz etkisine bağlamıştır.⁵³Bu olumsuzluk edatı Doğu grubu Türk dillerinin hiçbirinde kullanılmadığı için, J. Eckmann'ın görüşüne katılmak zorundayız.

Bu yüzden *tägül/dägül/dügül* Güneybatı ve Kuzeybatı Türk dilleri ile sınırlı kalmıştı; fakat Oğuz sahasında *d*- ve Kıpçak sahasında ise *t*- hüküm sürerken tam anlamıyla bir birlik de mevcut değildi.

4. 6. Ön ses *d*-'liler arasındaki en sıra dışı örnek Orta dönem Batı Türkçesi'nin bütün kayıtlarında tonlu bir ön ses ile temsil edilen *dört*'tür: *dört* (Codex Cumanicus), *dort* (Ermeni Kıpçakçası), *d'ort*' (Karaimce), ayrıca Memlük-Kıpçak sözlüklerinde ve Kazan Tatarcası, Başkurtça, Nogayca, Kazakça, Kumukça gibi Kıpçak grubunda olan pek çok dilde mevcuttur.

Tonlu sesi açıklamak üzere, Altay teorisi destekçileri sıklıkla Moğolca *dörben*'e başvurmuşlardır; ancak bu tereddütlü motivasyon zayıf bir temele dayanıyordu; zira aslî denklik Altay *d*- ~ ET *y*- şeklindeydi.⁵⁴K. Menges'in Altay *d*-'nin çatallanmasına dair yeni teorisi ile bu duruma bir açıklama getirmek kolay gözükse bile yine de K. Menges ve hatta V. M. İlliç-Svityç *dört* sözcüğünü ön ses *d*-'nin Ana Türkçe ve Altay *d*-'ye kadar gidebilen örnekleri kapsayan gruba sokmamışlardır.⁵⁵Ve büyük ihtimalle bu konuda haklıydılar; çünkü Kırgızca, Karaçay-Balkarca ve Kıpçak Özbekçesi gibi bazı Kıpçak dillerinde bile asli denklik şekli *tört* olduğundan, ön ses *d*- bütün Türk dillerinin birleştiren ortak bir özellik değildi.

Ses değişimini izah etmek için başka güçsüz bir girişim de *on tört* sayı grubu idi. Böylece ön ses *d*- bir *sandhi* hadisesi olarak açıklanabilecekti. Bu açıklamanın zayıf noktası böylesine seyrek kullanılan bir söz öbeğinin çok güç bir şekilde ilerleyici bir etki ortaya koyabileceği idi.⁵⁶

53 Eckmann, *Chag. Man.*, 182.

54 Bununla birlikte Moğ. *dönen* ~ Türk. *dönen* denkliği ileri sürülen iddiayı destekleyen bir kanıt idi. Ramstedt, *Kalm. Wb.*, 99.

55 *Voprosy Jazykoznanıa*, 1963, No. 6. 43.

56 Bu söz öbeğinde bile, Kıpçak Özbekçesinde tonsuz bir örnek mevcuttur: *on tört*.

En olası çözüm bunun bir Oğuz etkisi olduğu varsayımı gibi durmaktadır; ama kanaatime göre yine de Moğolcanın geç dönemdeki doğrudan etkisi tamamen değerlendirme dışı bırakılmamalıdır.

4. 7. Yukarıda ele alınan sözcükler farklı gramatikal kategorilere aittir: En yaygın bildirme eki *-dur*; etimolojisi hâlen kesinliğe kavuşmamış olan olumsuzluk unsuru *degül*; *täg-* fiilinden türeyen sınırlayıcı son çekim edatları ve “-(y) e/-(y)a kadar, değin” anlamı taşıyan ekler hâline gelen zarf-fiiller, benzer bir zarf-fiil olan *taqî ~ dayî*’nin ilerlemiş biçimi olan eşgüdümlülük bağlacı *-da*; doğrudan anlatımı niteleyen zarf-fiil *dep (dej)*.

Bu sözcüklerden oluşan heterojen grup; hâlâ tek, ama önemli bir özellik etrafında birleşir. Bu da hepsinin enklitik oluşudur. Tarihî kayıtlarda da gözlemlenebileceği üzere, bu sözcükler kariyerleri süresince sentaktik vazifeleri olan yardımcı unsur şeklinde kullanıldılar. Bunun sonucu olarak bağımsızlıklarını ve vurgularını yitirdiler ki, bu da ön seslerinin tonlaşmasına neden oldu.

Birkaç örnek ile uzun zaman önce tanınan bu orijinal özellik, kısa süre önce de özellikle bütün grubun Codex Cumanicus’ta, Kamenets vakayinamesi vd.’de tanıklanışına gönderme yapılarak dikkatlere sunuldu.⁵⁷Bunlar hâlâ tamamen farklı kaynaklardan gelen ön ses *d-*’li sözcüklerin oluşturduğu grupla değerlendirilip sık sık Oğuz akrabalığına bir delil olarak kullanılmaktadır.

Bu sözcük grubu, yukarıda Codex Cumanicus ve Ermeni Kıpçak materialinde de gösterildiği üzere, hep birlikte Orta Türkçeye aittir ve sadece Oğuz ve Kıpçak sahasıyla sınırlı kalmayıp, ilk dönem Çağatay şiirinde de görüldüğü gibi Orta Türkçenin doğu kanadında da bulunur. Bu ön ses *d-*’li unsurların Orta Kıpçakçaya Çağatayca kanalıyla nüfuz etmiş olabileceği düşüncesi de bütünüyle reddedilmemelidir. Yine de onların bütün Türk dili sahasındaki yayılım alanı; çağdaş Türk dilleri ve hatta *da, dayani, diä/dibin* (Zarf-fiil: *dian*), *diäri* biçimlerine rastladığımız Yakutça ile dahi teyit edilebilir.⁵⁸

Enklitikler, ilişki kurdukları unsurlar da dâhil, gelişim süreçleri içerisinde çoğunlukla aşınıp kısırlırlar; fakat pek çok örnekte canlılığını en çok koruyanlar kısa değil uzun biçimler olmuştur: anlamdaki ayrılış nedeniyle *-da* ile birlikte uzun biçim de korunmuştur; türemiş birçok *täg-* zarf-fiilleri arasında daha popüler olan iki heceliler vardı; *tägül ~ dügül* örneğinde ise uzun biçimler kısalmış seyrek biçimler karşısında baskın olan taraftır.

Bundan dolayı onlar yalnızca kısmen bu gruba aittir: *taqî/dayî* ve *tügül/dügül*. *dört* sözcüğü ise tamamen tesadüf eseri bu gruba dahil olmuştur.

5. K. Menges, Altayca *d-*’nin dallanışı ile ilgili teorisini desteklemek üze-

57 Gabain: *PhTF* I., 53; Schütz, a.g.e., 100; *Vopr. Jaz.* 1963. No. 6. 43. vd.

58 O. Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten, II. Jakutisch-deutsches Wb.*, Indiana Univ. Reprint. 114, 116-117.

re hiçbir zaman çağdaş Kıpçak dillerindeki bu zengin malzemeyi kullanmamıştı; çünkü bunların ikincil olduklarının bilincindeydi. V. M. İlliç- Svityç de söz konusu teoriyi geliştiren ve güçlendiren detaylı makalesinde aynı şekilde hareket etmeyi tercih etti.⁵⁹

Ön ses *d-* ile ilgili problem, sözcüklerin çoğunlukla kaynaklarına bakılmaksızın mekanik bir şekilde değerlendirilmesi idi. K. Menges ana grupların ayrı ayrı dikkate alındığı Aral-Hazar dilleri ile ilgili bölümde sistematik tasnif yolunda iyi bir adım atmıştır: 1) Oğuzcaya özel bir dikkat ile, titiz bir araştırma bekleyen Moğolca ve Farsça alıntı sözcükler, 2) yansıma sözcüklerin belirgin örnekleri, 3) ön sesleri açıklığa kavuşturulmamış sözcükler.⁶⁰

Yüzeysel bir inceleme sayesinde bile ulaşılabilecek sonuç; yansıma kökenli sözcüklerin düşünüldüğünden çok daha çeşitli oluşu ve bunların, fonetik ile semantiğin farklı etkenleri göz önünde tutularak tek tek ele alınması gerektiğidir.

Sanırım V. M. İlliç-Svityç, *deniz* ve *doğuz* sözcüklerindeki ön ses *d-*'yi, taşıdıkları gırtlaksız nazalın birleşik etkisine atfetmekte haklı idi. Eğer “ses” anlamına gelen Nogayca, Karakalpakça *dawus*, Kırgızca *dībīš*, *dobuș* sözcüklerinden semantik olarak etkilenmediyse yine “ses” anlamındaki Kırgızca *dañır* de yukarıda zikredilen iki örneğin oluşturduğu gruba dâhil edilebilir. Veya, eğer yine Türkçeden alınmış olma ihtimali olan Kalmukça sözcük ile bir ilgisi yoksa, Kazan Tatarcası *dulgin* “dalga”nın ön sesi de benzer bir birleşik etkiden kaynaklanıyor olabilir. Bu tek örnek, diğer bütün Kıpçak dillerinin (bu pozisyon için) tonsuz sese sahip oluşu gerçeği ile daha da girift bir hâle gelir. Ancak, uzak bir Türk dili olan çağdaş Uygurcada aynı sözcük için ön ses *d-*'ye rastlanır: *dolkun*.

Herhangi bir aracın, aletin veya doğanın seslerini belirten birtakım fiiller bu kalabalık gruba ilave edilebilir. Bununla birlikte türemiş yansıma sözcükler de aynı oranda kalabalıktır. Yani örneğin; Nogayca *dumala-*, *dīmala-* “yuvarlamak”, Kırgızca *doñyolon-* “döndürülmek” açıkça bu yansıma sözcükler grubuna dâhil edilirken, türemiş olan Nogayca *dumalaq* “daire” veya Başkurtça *düngelek* “kesek” de bunlara eklenecektir.

Bir sözcük zinciri şu semantik silsileyi izleyebilir: “yuvarlanmak > daire > tekerlek”. Örneğin; Kıpçak dillerinde *täğir-* fiilinden türetilmiş birkaç sözcük vardır: Kara-Nogayca *değersik*, Merkez Nogayca *dögörök* “tekerlek”, küçültme biçimi *digirçik*, Kumukça *dög'rek*, Karakalpakça *dögörek* “çember, daire”, Kazakça *döñölök*, Karakalpakça *döñgelek* “yuvarlak, tekerlek”, pekiştirme şekli *döp-dögerek*. Ak-Nogayca *teğersik*, *teğersək* ve Kazakça *töñörök* “çevre” vd. gibi örnekler göstermektedir ki, yansıma sözcükler söz konusu olduğunda bile, bütün ilişkili diller aynı şekilde tonlu ön seslere sahip olmak zorunda değildir.

59 *Voprosy Jazykoznanija*, 1963, No. 6. 37-56.

60 *PhTF* 1, 451-453. Müteakip ifadeler temel olarak bu malzemeye dayanmaktadır.

Aynı zamanda üstün körü bir bakış bile sözlüklerin sadece veya çoğunlukla edebî biçimlere yer verdiği için duygusal yoğunluğu olan diyalektik biçimler konusunda eksik kaldığını anlamaya yeter.⁶¹

Muhtemelen Uygurcanın diyalektik biçimi olan *dop* “top” da tonlu ön sesini ya topun çarpmasına borçludur ya da zaten “yuvarlak; çember” anlamı çevresinde oluşmuş birleşik silsilenin için yeni bir halkadır. İlginçtir ki, Oğuz dilleri bile bu sözcük ve hatta daha gürültülü ateşli silah (*top*) için tonsuz ön sesi tercih etmektedir. Bu, olası bir yansıma sözcüğün eksik akıbeti ile ilgili fazladan bir problemdir. Benzer akustik etkiye sahip başka bir sözcük Doğu Türkçesinin Tarançı lehçesindeki *dāp*, *dap* “davul”dur; ancak tonlu ünlü Farsçadan kaynaklanıyor olabilir.

Bu gruba ilave edilebilecek başka bir dizi, “boşluk, oyukluk” ifade eden sözcükler olabilir. Mesela, “mağara” anlamı için Nogaycada *dorbin* ve Karaçay-Balkarcada *dorbun* sözcükleri vardır. Bunların tonlu ön sesi yankılanma eyleminden kaynaklanıyor olabilir. Bir sonraki adım bizi Oğuz sahasında bile ön sesini koruyan *torba*’nın Nogaycada ve Kırım ağzındaki *dorba* “torba, çuval” biçimlerine götürür.

Yukarıda kısaca belirtilen düşünceler dildeki iç dönüşümü belirleyen özel sınırları araştırmanın ne kadar önemli olduğunu vurgulamak içindi. Bu özel sınırlar fonetik çeşitlilikler ve semantik silsilelerdir.

61 Räsänen, *Etym. Wb.*, 492.